

“O‘zbekistonda kulolchilik san‘atining rivojlanish tarixi”

Narkuziyeva Sayyoraxon

Qo‘qon davlat universiteti, san‘atshunoslik kafedrası,
Amaliy san‘at: badiiy kulolchilik yo‘nalishi talabasi

Annostatsiya

Ushbu maqolada Amaliy san‘atning turlaridan biri Badiiy kulolchilik san‘ati kelib chiqish tarixi, O‘zbekiston hududidan topilgan arxeologik buyumlar, kulolchilik san‘atining yaralishi, kulolchilikning ijodiy ishlaridagi falsafiy qarashlar ochib berilgan.

Kalit so‘zlar

Jahonga mashhur olim, shoir va naqqoshlar, Kulolchilik tarixi, arxeologik qazishlar, rivoyat, ramz, asimmetrik islmiy naqsh, kolorit, Sirdaryo viloyatidagi Kultepa eski shahri, Umar Xayyom ta‘biri.

Qadimda odamlar yashayotgan maskanlariga, devor-u toshlarga ov jarayonlari, jang-u jadallar, bazmlar, tantanali marosimlarni aks ettirganlar. Jumladan, Afrosiyob, Varaxsha, Bolaliktepa va boshqa obidalar qoldiqlari shundan dalolat beradi. Keyinchalik, ayrim sabablarga ko‘ra tirik mavjudotni aks ettirish taqiqlab qo‘yildi. Shuning uchun tasviriy san‘at o‘rnini o‘simliksimon, geometrik naqshli bezaklar egalladi.

Rang-barang, o‘simliksimon, geometrik naqshlar, ularning o‘zaro joylashishida chuqur mazmun singdirilgan. Tasvirlangan naqshlarda ramziylik ustivordir. Ota-bobolarimiz qadimiy obidalarni nafis naqshlar bilan bezar ekanlar, zavq olish bilan bir qatorda ular orqali o‘z orzu-umidlarini, muhabbatlarini, tilaklarini kuylaganlar. Naqqosh ota-bobolarimiz inson ruhiyatini juda chuqur va har taraflama o‘rganib, uylarni ajoyib naqshnigorlar bilan boyitganlar. Naqshlangan uyda kishilar xotirjam, ruhiy osoyishtalik og‘ushida bo‘lishi, uzoq umr ko‘rishini donishmand bobolar asrlar davomida hayotiy tajribalar asosida ilg‘aganlar. Keksa ustalarimizning aytishlaricha, qadimda naqqoshlik san‘ati shunchalik rivojlangan ekanki, ular chizgan yoki bo‘yagan naqshlari orqali bir-birlari bilan unsiz ovozda gaplasha olar ekanlar. Naqqoshlik san‘ati tilini bilish uchun naqshning har bir unsuri va ranglarining ramziy alifbosini bilmoq kerak bo‘lgan. Alisher Navoiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Al-Xorazmiy, Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Kamoliddin Behzod, Maoniy, Firdavsiy, Umar Xayyom, Bobur kabi jahonga mashhur olim, shoir va naqqoshlar binolarimizni kishilar xayolini o‘ziga tortuvchi, tabiatning go‘zal manzaralariga monand naqshlar bilan bezashga chaqirganlar. Kishilarni go‘zallik bilan yaqin do‘st, birodar bo‘lishga undaganlar. Arab imlosi, g‘azal, bitiklar, naqshlar, me‘moriy obidalar, tasviriy san‘atning islmiy-tilsiy turlari eshitish va ko‘rish a‘zolarimiz orqali ruhimizga hissiy quvonch olib keladi. Islom madaniyati ijod dasturida fikr va narsalarning shakl yaxlitligi ramziy-tilsiy mazmun qobig‘iga o‘ralgan. Naqsh,

chodirga o'ralgan ayolga o'xshaydi. Naqsh-haqqoniyatni qo'l bilan ushlab ko'rish emas, go'zallikning mohiyatini anglash, shu go'zallikni dilda tasdiqlash, chodir ortidagi holatga o'zni tayyorlash va unga kirib borish timsolidir...»

Qadimdan xalqimiz kulolchilik buyumlarini turli-tuman bezaklar bilan ishlagan. Ko'plab arxeologik qazilmalar fikrimizning dalili bo'la oladi. Ayniqsa, Xorazmdagi Qo'y qirilgan qal'a (miloddan avvalgi III). Termizdagi Qoratepa (IIVI asrlar), Mavrdagi Gavr qal'a (VIII asr) kabi qadimiy turarjoy xarobalaridan topilgan idish parchalari bunga yorqin misol bo'la oladi. Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona kabi yirik shaharlarda arxeologik qazishlarda juda chiroyli bezalgan ko'za, lagan, kosa kabi kulolchilik buyumlari topilmoqda. Ayniqsa, Afrosiyobda topilgan X-XI asrlarga oid idishlar kishini lol qoldiradi. Laganlarda juda chiroyli qilib ishlangan bezaklar arab alifbosining epigrafika usulida yozilgan bitiklar bo'lib, «Sabr-shodlik kaliti», «Sodiq do'st baxt emasmi», «Baraka manbai ilmdir», «Oliyhimmatlilik kaliti ilmdir» kabi hikmatli va sermazmun gaplar keltirilgan. Bunday bezakli idishlar xona tokchasini bezash bilan bir qatorda o'ziga xos shior vazifasini ham o'tagan. O'sha davrlarda xalq donishmandlari o'z fikrlarini targ'ib qilishda bunday usullardan ham keng foydalanishgan. Kulollarimiz ommani ezgulikka undovchi, ilmning qadr-qimmatini aks ettiruvchi shiorlarni omma orasida yoyishga muvaffaq bo'lganlar.

Toshkentda ham arxeologik qazishlar natijasida qadimda ishlangan kosa topilgan bo'lib, kosaning ichki qismida islamiy naqsh zaminida humo qushi badiiy obrazi tasvirlangan. Bu bilan kulol san'atkor o'z falsafiy fikrini badiiy obraz orqali foniy dunyoda insoflarga tinchlik, yaxshilik, baxtsaodat, farovonlik yo'lidagi orzu-umidlariga erishishlarini ifodalagan. O'zbek milliy kulolchilik buyumlaridan biri lagandir. Chetlari biroz ko'tarilgan, likopchadan katta, quyuq ovqatlar, ho'l mevalar solinadigan idish lagan deyiladi. Laganlar qadimdan ishlatilib kelayotgan idish turlaridan biri bo'lib, uni kulollarimiz islamiy, girih, epigrafik usulida yozilgan yozuvlar, har xil qush, hayvonlar, hattoki olam surati bilan bezaganlar. Lagan nasiba ramzi bo'lib, u doira shaklida bo'lgani uchun olamni bildiradi. Ya'ni inson bu foniy dunyoda xoh shoh, xoh gado bo'lsin o'z nasibasi (rizqi) bilan tug'iladi. Hech bir odam boshqa bir insonning rizqini tortib ololmaydi. Muqaddas kitobimizda ham rizq haqida shunday deyilgan: «O'rmalagan narsa borki, barchasining rizqi Allohning zimmasidadir...» (Xud.6)

«O'z rizqu-ro'zini ko'tara (yoki topa) olmaydigan qanchadan-qancha jonzodlar bordir. Alloh ularga ham, sizlarga ham rizqu-ro'z berur. U eshituvchi, bilguvchidir» (Ankabud, 60). Rizq haqida ota-bobolarimiz shunday rivoyat qiladilar: «Bir vaqtlar zaif bir baliqchi ov qilgan ekan, juda kuchli, katta baliq qarmog'iga ilindi. Uni tortib olishga baliqchining kuchi yetmas edi. Baliq qarmoqni tortib ketdi. Buni ko'rgan boshqa baliqchilar: «Shunday baliq ilingan edi, qo'ldan chiqarding-a»,- dedilar. Baliqchi do'stlariga: - Ey, do'stlar! U baliq mening rizqim bo'lmasa, baliqning esa dunyodan rizqi uzilmasa, nima qilay? Uning hali bu dunyoda yeyishga ovqatdan ichishga suvdan rizqi bor ekan!- dedi. Rizqsiz baliqchi Dajlada baliq tuta olmaydi. Ajali yetmagan baliq ham qarmoqqa ilinmaydi, to'rga tushmaydi. Har bir odam bu dunyoda o'z rizqini yeydi. Rizqi bitganning ajali keladi, o'ladi».

«Har bir jonzod o'zi uchun taqdir bergan rizqi tugamaguncha o'lmaydi. Taqdir tomonidan yozilgan rizq o'z sohibini (egasini) albatta topadi. Shu sababdan rizq uchun

boshni har tarafga urmaslik kerakdir. Alloh o‘zi yaratgan qullarining rizqini beradi. Har bir mo‘min buni yaxshi bilishi va o‘zini yomonliklardan, yolg‘ondan, hiyladan, birovlarini aldashedan saqlashi kerak. Chunki rizq Allohga oiddir. Qulining rizqini o‘zi beradi». Kulollarimiz laganning bezagida baliq tasvirini ishlaganlar. Baliq xushyorlik ramzi. Bu bezak orqali: Insonlar bu dunyoda hushyor bo‘ling, o‘z rizqlaringizni topayotganingizda ehtiyot bo‘ling. Axir rizq ikki xil bo‘ladi. Biri halol, ikkinchisi harom. Siz foniy dunyoda halol rizqingiz bilan kun kechiring. Harom rizq oqibati yomon bo‘ladi, deydilar. Misol tariqasida rishtonlik usta kulol Sh.Yusupov yasagan lagan bezagi falsafiy dunyosini naqsh san‘ati tili orqali o‘qib ko‘raylik va undan falsafiy fikrlarini bilib olamiz. Lagan cheti gir aylangan islmiy hoshiyali naqsh bilan bezalgan bo‘lib, hoshiya olti bo‘lakka bo‘linib, uch bo‘lagi to‘qroq rangda, to‘rsimon naqshda bezalgan, qolgan uch qismi oppoq zaminda o‘simlik naqshi gajaklar chiqarib aylanma erkin harakatda o‘sib borishi tasvirlangan. Bu insonning yaxshi kunlarini eslatadi. Yuqoridagi to‘rsimon to‘q havorang katta nuqtalar bezagi esa insonning og‘ir kunlarini eslatadi. Bu bilan o‘ning o‘n beshi qorong‘u bo‘lsa, o‘n beshi yorug‘ bo‘ladi. Ya‘ni insonni foniy dunyoda musofirdek hayoti quvonch va tashvishlardan iboratdir, degan falsafiy fikrni beradi.

Laganning markaziy qismi daraxt va uning atroflari islmiy naqshlar bilan bezatilgan. Doira ichida shakl foniy dunyoni, daraxt esa insonning hayotini, atrofdagi islmiy naqshlar tabiatni, undagi gullar tabiatning go‘zalligini tasvirlaydi. Bu bezak orqali kulol usta inson foniy dunyoga keladi, ko‘karadi, o‘sadi, ulg‘ayadi, hayot quvonchi, tashvishlarini, achchiq va chuchugini tatib ko‘radi. Ba‘zi odamlar o‘zidanbiron yaxshi narsa qoldirmaydi, demoqchi. Bu bilan inson biron daraxtga, ya‘ni yaxshisini mevali, yomonini mevasiz bir quruq daraxtga o‘xshatiladi. Ya‘ni mevali daraxt o‘zini shirin-shakar mevasi bilan insonlarga foyda keltiradi. Lagan markazidagi daraxt yonida ikki xil, ya‘ni asimmetrik islmiy naqsh tasvirlangan.

Daraxtning chap tomonidagi naqsh insonning imkoniyatidir. Bu bilan kulol foniy dunyodagi insonlarning xohishi va imkoniyati bo‘ladi, lekin ular hech qachon birdan bo‘lmaydi, degan falsafiy fikrni aytadi.

Laganni osmonrang koloritda olinishi, xuddi foniy dunyoda insonlarni yomon kundan asrash ramziy ma‘nosida olingan. Lagan markazidagi daraxt pastdan-yuqoriga o‘sib ulg‘ayadi va foniy dunyodan ko‘z yumadi. Buni daraxtning uchi diraning chetiga borib taqalganligi ko‘rsatib turibdi.

Sirdaryo viloyatidagi Kultepa eski shahri qazilmalarida vaqtida Qoraxoniylar davriga mansub ashyolar ya‘ni sopol qadah, kosa, ko‘za, xum, tog‘ora va boshqa ko‘pgina sirlangan idishlar topilgan. Shular ichida o‘ziga xos sirlangan, sathi yassi, chekkalari parrakli ko‘ngirali qilib bezatilgan XII asrga xos idish topilgan. Kulol yasagan likobchanning to‘rtta parrakchasi butun, ikkitasi shikastlangan. Parrakchalar 13 ta bo‘lib idish tagi notekis, bir xil emas, diametri 15 sm, tag aylanasi 10 sm, balandligi 1,5 sm. U yashil rangda sirlangan bo‘lib ora tomonida qisman faqat parraklariga sir berilgan. Ozroq qavariq, tagida sir tomchilari va dog‘lari bor. Likopchani parraklari va o‘rta qismlari bezatilgan. Ushbu likobchadagi bezaklarni badiiy tahlil qilib, ularda yashiringan ramziy ma‘nolarni o‘rganamiz. Likopchani umumiy ko‘rinishi gul ko‘rinishiga ega bo‘lib, olam go‘zalligini, insonni surati va siyrati go‘zal bo‘lsin degan ramziy ma‘noga ega. Likopchanning chetidagi to‘lqinsimon chizig‘i, insonni hayoti bir

tekis emasligini bildiradi. U faqat ezgulik yo'lida yurishi kerakligi hamda kun, tun va kunduzdan iborat ekanligi haqida ko'p hikmatlar borligini bildiradi. Inson umri o'tkinchi ekanligi komillik darajasiga intilishi lozim deyiladi. Yillar, asrlar davomida insonlar bu foniy dunyoda o'z amallari bilan mehmon bo'lib o'taveradilar. Umar Xayyom ta'biri bilan aytganda "Insonni hayoti bir karvonsaroyga o'xshaydi, uning bir eshigidan kirib tursalar ikkinchi eshigidan chiqib turarlar" deydi. Insonlarni hayoti bamisoli suvday tez o'tib ketaveradi. Inson hayotda nima uchun yashayotganini anglamog'i hamda faqat ezgulik yo'lida yurishi kerakligi haqidagi hikmatni beradi. Likopcha markazidagi bezak doira shaklida dinamik holatda tasvirlangan. Doira shaklidagi bezakni markazida to'rt yaproqli iroqi gul hamda doirani to'rtta tomonida uchta uchburchak shakllar tasvirlangan. Doira chetiga uchburchakli quyosh nurlari aks ettirilgan.

Kulolchilik buyumlari amalda ovqat yoki meva qo'yish uchun ishlatilibgina qolmasdan, balki insonlarni tarbiyalaydi, ruhiy ozuqa, falsafiy fikr beradi, hamda insonlarni davolaydi. Ota-bobolarimiz qoldirgan amaliy san'at namunalarini davom ettirib, chuqurroq ilmiy o'rganaylik.

Ularning tarbiyaviy, falsafiy, ruhiy va shifobaxsh qirralarini xalqimizga yetkazaylik, ayniqsa, yoshlarimizga o'rgataylik. Ularning ma'naviy dunyosini shakllantiraylik. Talaba yoshlarimizni go'zalliklarni his qilish va ulardan bahramand bo'lishga hamda o'z qo'llari bilan go'zalliklarni yaratishga o'rgataylik.

Adabiyotlar

1. Sattorova, Sarvinozxon. "QOQON NAQQOSHLIK MAKTABINING USLUBIY OZIGA XOSLIGI." "YURT FAXRI" 1.1 (2025).
2. Sarvinozhan, O. O. "Characteristics OF Painting Schools in Teaching Painting Science in Higher Education Institutions, Difference From Each Other, Significance in Our National Culture." *Galaxy International Interdisciplinary Research J Ortikboy, S. S. "Using the Case-stady Method in Fine ARTS Education." Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 12.11: 257-261.ournal 11.11: 440-447.*
3. Sarvinozhan, Sattorova. "A Study OF Applied Art: A Study OF Its Types AND Applications." *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 12.5: 500-502.*
4. Abdullayev N. «O'zbekiston san'ati tarixi». -T., «O'zbekiston falsafasi milliy jamiyati» nashriyoti. 2007.
5. Abdirasilov S, Boymetov B, Tolipov N. «Tasviriy san'at». -T., «Cho'lpon nomidagi matbaa ijodiy uyi». 2006.
6. Abdullayev N. «Sharq xalqlari san'ati tarixi». -T., «O'zbekiston» faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 2007.
7. Bulatov S.S «O'zbek xalq amaliy bezak san'ati». -T., «Mehnat». 2007.